

A magyar gyógyítás évszázadai

VII. rész: A középkori orvoslás példája: Szent Antal tüze és az antoniták

Dr. Grynaeus Tamás

A korai középkortól kezdve Európa számos országának népét rejtélyes betegség tartotta rettegésben, mely mindig tömegesen szedte áldozatait. Különös betegség volt ez, mert csak Európa középső részén jelentkezett, míg az északi országok, az Ibériai és az Appennin-félsziget déli része, valamint Görögország területe kimaradt.

A megbetegedés többnyire kisebb vagy nagyobb területen közel egyidőben, tömegesen jelentkezett (tízezres halálzási számok rövid idő alatt!); az alsóbb, szegényebb néprétegekben sokkal gyakoribb volt („Arme-Leute Krankheit”); kezdete jórészt a későnyári-őszi hónapokra esett; csapadékos, esős években, inséges, háborús időszakban gyakoribb volt; a testvégeken (acra) kezdődött (orr, fülek, kéz-lábujjak), onnan terjedt tovább. Kezdetben zsidbadás („Kribbelkrankheit”), majd elviselhetlenségig fokozódó égő fájdalom („tűz”) jelentkezett. Végül a megtámadott testrészek elhaltak és csonkolódtak (mutilatio). Ezek a tünetek együtt járhattak eszméletvesztéssel (epileptiformis) rosszulletekkel, vagy ez utóbbiak önállóan léptek föl, s nem egy esetben súlyos mentális hanyatláshoz vezettek.

A középkor szellemiségének megfelelően védőszentek oltalmát keresték a kegyetlen, befolyásolhatatlan betegséggel szemben. A lokális védőszentek sorából csakhamar kiemelkedett és meghatározó jelentőségű lett az idősebbik (remete, egyiptomi, sivatagi, Nagy) Szent Antal (szül. 251 körül, elhunyt 356-ban).

Tanítványa, *Szent Athanasios* által írt életrajzából és legendájából tudjuk, hogy fiatalkorában hátat fordított szülei – jómódú egyiptomi polgárok – életmódjának, és örökrészét szétosztva a sivatagba vonult remetének. Irtózatossá kísértések és gyötrelmek (melyek festők – *Schongauer, Bosch, Grünewald, Max Ernst, Manesse, Kondor Béla* – kedvelt témái) után jutott el a megvilágosodásra, és ismerte föl hivatását. Összegyűjtötte a pusztai helyeken élő remeteket, s közösségi életüket megszervezve a szerzetes-rendek atyja lett (ezért nevezik Szent Antal apátúrának és ábrázolják – ritkán! – trónuson ülve, apáti ornátusban, pásztorbottal is; pl. *Isenheim, Pelugo, Otranto*). Találkozása a másik nagy remete-össel, *Remete Szent Pállal* szintén gyakori témája az egyházi művészetnek (*I. ábra*). Több mint 100 éves korában halt meg, ezért ábrázolják ősz hajú, idős embernek. (A majdnem ezer évvel később élt, népszerűségével a remete ősz alakját elhomályosító páduai szent (1195–1231) fiatal korában távozott az élők sorából). Remete Szent Antalt titkos helyen temették el, s a *Legenda aurea* elbeszélése szerint csak később, csodás körülmények között találták meg földi maradványait. Ezeket sok csodától kísérve Bizáncba vitték, majd a kereszties háborúk idején, 1070 körül *IV. Romanos Diogenés* bizánci császár a hadjáratban résztvevő francia lovagoknak ajándékozta. Így került Dél-kelet Franciaországba,

Dauphinéba (Mota nemorosa = La Motte aux Bois = Mota Sancti Antonii). A szent történet elmondja, hogy a 11. sz.-i nagy „járvány” idején *Gastonnak*, a dauphinéi grófnak a fia, Guérin is megbetegedett Szent Antal tüzeben, s már halálán volt. Ekkor fogadalmat tettek: ha meggyógyul, egész életüket a pokoli tűz áldozatai ápolásának szentelik. A legenda gyönyörű, szimbolikus nyelven beszél el tovább a gyógyító rend alapítását. Fia gyógyulása napján a grófnak álmában megjelent Remete Szent Antal, s emlékeztette fogadalmára. T alakú botját átvéve tőle, parancsára a földbe szúrta: az rögtön kilombosodott és nagy fává terebélyesedett. Fölötte Isten áldást osztó keze jelent meg. A remete szent pedig így szólt a csodálkozó Gastonhoz: „Íme, ez a felebaráti szeretet fája, ezt te fogod nevedben elplántálni. Te és követőid gyakoroljátok a szegények iránti szeretetet”. Itt és így alakult ki kegyhelye, a későbbi St. Antoine, a nevét viselő, e betegeket gyógyító és zarándokokat istápoló francia indíttatású rend anyakolostora (1096 előtt).

Az antonita rend valóban viharos gyorsasággal terjedt el főként Európa betegségtől sújtott területein, mutatva az igény nagyságát, a kór és a közegészségügyi feladat súlyosságát, valamint a fölismerés és a kezelés jelentőségét. Erre utal az is, hogy a helyi egyházi hatóságok jogköre alól kiemelt, különleges jogi státusuk volt. A kolostorokat adománygyűjtésből tartották fenn, egy-egy kolostorhoz olykor óriási, országnyi gyűjtőterület tartozott. A „zsákos barátok” (fratres saccati) a természetbeni adományokat ideiglenesen gyűjtőhelyeken (terminia) raktározták. Később ezek lettek az újabb kolostorok csírái.

A természetbeni adományok egyike, az élő disznó („Szent Antal disznaja” – szinte minden remete Szent Antal ábrázolás elmaradhatatlan attribútuma) különleges „jogállást” és megbecsülést élvezett: megjelölve, élete végéig szabadon mozoghatott, túrhatott, ehetett, amit akart – senki nem korlátozhatta, vagy haragudhatott emiatt.

A kolostorokban kevés szerzetes élt, munkájukat világi munkatársak is segítették. A kolostor és a betegek jogait (!), valamint kötelezettségeit szigorú statutumok biztosították. A betegek fölvetelénél szigorú területi elv érvényesült (nihil novum sub sole...): a nem a kolostor területéhez tartozó beteget átkísérték a „területileg illetékes” kolostorba. A kolostorokba szigorúan csak Szent Antal tüzeben megbetegedetteket lehetett fölvenni („nulli recipiantur... nisi tacti fuerint seu mutilati morbo S. Antonii”, 1503). Ez többnyire élete végéig tartó ápolást-gondozást jelentett. A betegnek ingó földi javait hivatalosan a kolostorra kellett testálnia. A már ott ápolott betegek és a szerzetesek együttesen (!) bírálták, döntötték el, hogy a fölvetelre javasolt vagy jelentkezett beteg valóban Szent Antal tüzeben szenved-e?

Önálló kolostor (*praeceptoría generalis*) vezetője (*praeceptor*) az első évszázadokban csak francia lehetett, s a szigorúan centralizált rendi szervezet értelmében ezeknek évente részt kellett venniük a St. Antoine-i nagykáptalanon (ez pl. Magyarországról mintegy 1500 kilométeres utat jelentett!). A nem egyszer igen művelt, egyetemest is végzett szerzetesek ilyenkor diplomáciai feladatokat is kaptak-végeztek.

Az antonita kolostorok gazdagsága, és az ebből fakadó kísértések, visszaélések ismételt rendi reformokat tettek szükségessé, de a virágkor után hanyatlásukat ezek sem tudták megállítani. Éles kritikájuk is már korán hallható, pl. *Danténál*:

„Így lesz Antal disznaja kövérebb
s hiznak disznónál is disznóbb barátok”
(Paradicsom XXIX, 124–125)

További kritikai megjegyzések találhatóak *Boccaccio* egyik elbeszélésében (Dekameron, 1343–1353), *Rabelais* Gargantua-jában (1533), hazánkban pedig *Szkhárosi Horváth András* prédikátor csúfolódó versében (16. sz.). Ugyanakkor föltűnő, hogy az 1578-ban megjelent Ördögi kísértetek c. munkájában a „pápások” ellen elszántan hadakozó *Bornemisza Péter* prédikátor milyen megkülönböztetett tisztelettel ír Remete Szent Antalról. A kritika tehát nem a mindenki által tisztelt szentet, hanem egyes méltatlan utódjait illette. Az antonita rend hanyatlását betetőzte a kettős pápaság (a kolostorok egyik része a római-, az anyakolostor viszont az ellenpápa főhatósága alatt élt!) időszaka, majd a reformáció. Az alamiznagyűjtést és a disznók kiváltságos helyzetét a tridenti zsinat tiltotta, illetve szüntette meg. A 17. sz. végétől – egy-két kivételtől eltekintve – az antonita kolostorok megszűntek élni-működni.

A középkori Magyarországon három antonita kolostorról van okleveles adatunk. Az alapítás sorrendjében: Szepesdaróc (1273 után), Pozsony (jóval első okiratos említése, 1309 előtt), továbbá Segesvár (1487 előtt). A negyedik pontos helyét nem tudjuk, valahol a mai Szlovénia területén lehetett, Zágrábtól nem messze (1326). Napjainkra csak a magyarországi *praeceptoría generalis*, Szepesdaróc temploma maradt meg viszonylag épen (2. ábra; tornya jóval később, villámcsapás következtében pusztult el), körülötte a kolostor csekély romjaival. Épen van viszont a közeli patak fölött átívelő középkori köhid.

Az ország belsejében nincs, nem is volt kolostoruk. A Kárpát-medence peremén, hegyvidéken (alacsonyabb évi átlaghőmérséklet, több csapadék), valószínűleg zarándok-útvonalak mentén és a korai francia („vallón”, „olasz”) telepítések környezetében alapított antonita kolostorok helye és a betegség természetéről fentebb mondtak jelzik azt, amit a „világi” tudomány csak a 17–18. században kezdett fölismerni, hogy tudniillik jelen esetben nem járványos betegségről, hanem tömeges, alimentáris (cereális) mérgezésről van szó, amit a kenyérgabonába örlött gomba, az anyarozs (*Claviceps purpurea* (Fr.) Tul.; drogja a *Secale cornutum*) erős hatású ergot-alkaloidái okozták. (Minden bizonnyal, a még kialakulatlan

bőr- és belgyógyászati differenciális diagnosztika miatt sokáig más kórfelmak is (pl. *Lolium*, *Ustilago* okozta mérgezés, orbánc (= *erysipelas*) stb.) megbújhattak a Szent Antal tüze név alatt.)

Hegyvidéken, hűvösebb, csapadékos területeken a rozs a fő kenyérgabona. Esős-hűvös nyáron pedig jobban szaporodik a gomba. Ínséges esztendőben és a szegényebb rétegek tagjai korábban nyúlnak hozzá az új terméshez (állás-szárítás közben az anyarozs alkaloidái bomlanak). Az ergot-alkaloidák okozta érzésküélet a testvégeken a legkifejezettebb, azok elhalását okozzák (ergotismus gangraenosus). A központi idegrendszer ereinek (körülírt vagy diffúz) szükülete pedig hypoxia, oedema miatt epileptogen gócot hozhat létre (ergotismus convulsivus). Tartós hatás esetén hypoxiás agykárosodás is jelentkezhet. Rendszerint súlyosbítja a helyzetet, hogy a kenyérlisztbe örölt anyarozs kellemes ízűvé-illatúvá teszi a kenyeret, ezért sok helyen tudatosan (!) örölték bele még a 20. sz.-ban is (utolsó tömeges ergotismus előfordulások: a magyarországi Belényes-Vaskoh vidékén (Bihar megye) 1908, Írország 1926, Oroszország 1926–27, Franciaország 1951 és 1953, Etiópia 1977–78). A tudományos fölismerést követte a malomtechnika javulása (az anyarozs „szemek” eltávolítása), így a 18. sz.-tól jelentősen csökkent az ergotismus esetek száma az érintett országokban.

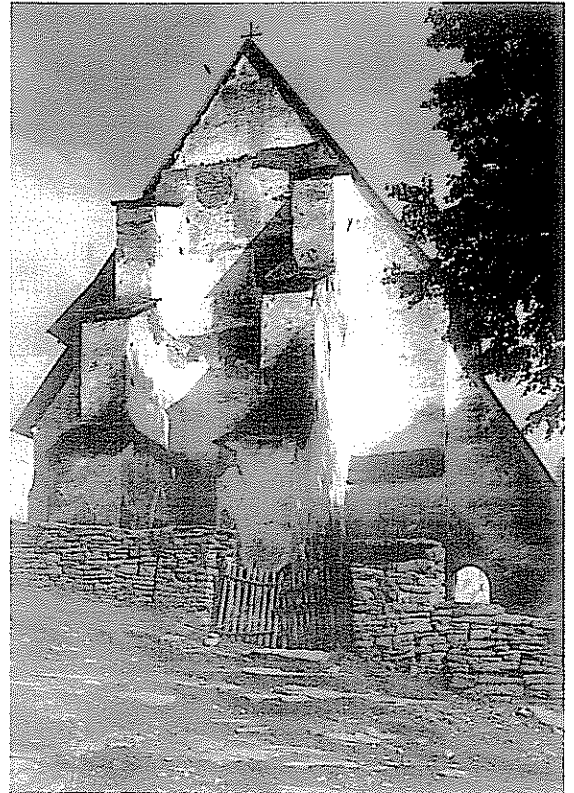
Ilyen volt a francia eredetű antonita rend szervezete, működése és élete. A kevés méltatlan ügyirat, oklevél, gúnyvers nem homályosíthatja el előttünk a csöndben, becsületesen dolgozó névtelenek áldozatos munkáját. Példájukon kívántuk bemutatni a jól szervezett, hatékony középkori orvoslást. Szerepüket, alkotásaikat, és a hatásukra, illetve körülöttük kialakult művészi értékeket látva értetlenül állunk a tudatlan és műveletlen emberek „sötét középkorról” unásig szajkózott véleménye előtt.

Igen jó okunk van föltételezni, hogy az antoniták – még jóval a tudományos fölfedezések előtt – tisztában voltak a Szent Antal tüze lényegével és gyógymódjával, ezt azonban rendi titokként kezelték. (Ez ma számunkra megdöbbenően hangzik, de abban a korban ez megérthető, elfogadható volt, és végül is: ők kezelték-gyógyították a rászorulókat). St. Antoineban (innen vannak korai és részletes adataink) az első ott töltött napon csak a rend malmaiban örölt (azaz anyarozsmentes) lisztből készült kenyeret ehettek (egyed tudósok éppen ezen az alapon tulajdonítanak az antonitáknak fontos szerepet a malomtechnika fejlesztésében. A szepesdaróci kolostornak is volt malma a Hernád mellett). A második naptól (boros) növényi kivonatokat (saint vinage, melyben nagy valószínűséggel értágító hatású drogok is voltak), „Antonius vizet” és „Antonius-balzsamot” kaptak. Ezek voltak a rend „remedia singularia”-i. A nagyobb kolostorokban orvos, sőt sebészorvos is működött (pl. a 16. században Strassburgban *H. v. Gersdorff*; St. Antoine de Viennois-ban *Guy Didier*) a szükséges amputációk elvégzésére.

Az elmondottakat tömören foglalják össze Remete Szent Antal ábrázolásai (falképek, szárnyas oltárok, szobrok). Ezek hazánkban – mint *Bálint Sándor* megállapította – az antonita kolostorok (Szepesdaróc, Pozsony, Seges-

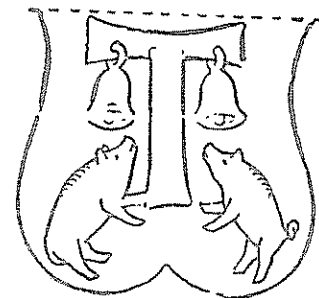
1. ábra. Anjou legendárium (1330 körül): „Hogyan vezette egy farkas Szent Antalt Szent Pál cellájához”.
(Forrás: Levárdy F.: Magyar Anjou legendárium. Budapest, 1975)

2. ábra. A szepesdaróci egykori antonita kolostor-templom, mai állapotában (Forrás: Plicka, K.: Spiš. Martin, Osveta)

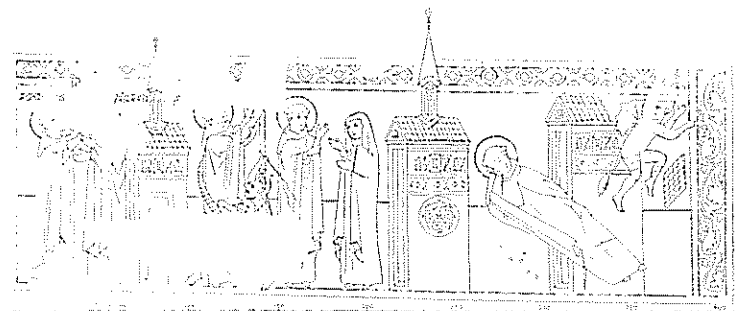
3. ábra. Albrecht Dürer: Remete Szent Antal (1519, rézmetszet). Az idős szent egymagában, a városon kívül, elmélkedésbe merülve. Mellette csengős keresztje

4. ábra. Faragott címerpajzs a szepesdaróci templom szentély stallumán (Forrás: Kőszeghy E. rajza)

5. ábra. Zürichi „Veilchen”-Mester: Szent Antal megkísértése (1510 körül, Donaueschingen, Fürstenberg Sammlungen). Az idős szent elhagyott helyen, dísznök, egy égő kezű beteg és a félelmetes Kísértő társaságában. A bal oldali dísznök nyakán és a Szent övéén csengő

Das Antoniusbild in Draatz.

6. ábra. Szepesdaróci freskóciklus (14. század első negyede – 14. század második fele). Kőszeghy E. rajza a restaurálás előtti állapotról.

- 1. A két Remete Szent találkozása; 2. Szent Antalt ördögök gyötörik;
- 3. Fehérnép formájában kísértetik; 4. A Kísértő a tetőt elrombolva menekül tőle

vár és a délnyugati határ) környezetében sűrűsödnek. Az imádságban, olvasásban vagy elmélkedésben elmerült idős, ősz hajú szentet többnyire elhagyatott helyen (3. *ábra*), barlangban vagy az előtt, egyedül látjuk, fekete kámszában, az elmaradhatatlan disznó(k) társaságában. A kámsza vállán T alakú (egyiptomi-, τανυ) kereszt látható. (Ez a jel volt az antonita kolostorok tornyán, oromzatán; ilyen, vagy Γ alakú bot látható Szent Antal, illetve az alamizsnagyűjtő barátok kezében is, a figyelem föl hívására (és a Gonosz elűzésére) egy vagy két csengővel felszerelve (4. *ábra*). A szent előtt térdeplő-álló beteg(ek) keze (vagy más testrésze) lángol („Szent Antal tüze”! 5. *ábra*). Ha fogadalmi tárgyak (offer) láthatók a képen, azok is többnyire a (megbetegedett) végtagokat jelentik meg. Gyakran látható a Gonosz, a Kísértő (nem egyszer óriási) alakja, és annak segítő társai-eszközei, vagy a szentet győtrő félelmetes lények (6. *ábra*). Ezekon kívül budai kályhacsempén, gótikus kelyheken, az ún. Anjou-legendáriumban, továbbá *Hadnagy Bálint* pálos szerzetes ösnyomatványában is találkozunk alakjával.

Nagyobb számú megbetegedéssel járó alimentaris mérgezések még napjainkban is előfordulnak. Nyers rozspehely fogyasztás (műzli) során is írtak le elszórt alimentaris ergotismus eseteket. Ezeknél azonban sokkal gyakoribbak a iatrogen ártalmak, melyek elsősorban a migraine miatt, vagy nőgyógyászati javallatra tartósan, nagy mennyiségben szedett nagyhatású, tisztított ergot-alkaloidák szedése során alakulnak ki. Ezek hatását az időközben forgalomba került béta-receptorgátlók, valamint a makrolid antibiotikumok egyidejű szedése szinergizmus révén olykor katasztrofális mértékben fokozhatja. Nem egyszer amputációra is sor került (*Venter, Joubert*).

Az Európát bejáró kísértet, a fenyegető rém tehát eltűnt – a betegségnevet azonban napjainkig megőrizte a népi emlékezet. A Szent Antal tüze kórforma és betegség-név ismerete és a betegség népi gyógymódjai a hazai köznépkortól kedve folyamatosan kimutathatóak, nemcsak

katolikus vidékeken. A betegségfogalom tartalma, jelentése azonban az idők folyamán átalakult, módosult. Az ergotismus esetek ritkulásával, majd eltűnésével párhuzamosan a 20. századra egyre inkább a (részben) hasonló tünetekkel járó, és még fél évszázaddal ezelőtt majdnem 50%-os mortalitású orbáncot (erysipelas) nevezték és nevezik Szent Antal tüzének. Az antibiotikumok megjelenésével az orbánc gyakorisága és veszélyessége is óriási mértékben csökkent. Így történt, hogy napjainkban a Szent Antal tüze kifejezést már inkább csak átvitt értelemben, gúnyos színezettel használják. A borvirágos orrra, a kenyérsütéskor a kemence melegétől, haragtól kipirult arcra, vagy a gyerek pofontól piros arcára mondják: „kiverte a Szent Antal tüze”. (Figyeljük meg, hogy az ergotismus-, az orbánc-, és az előbb említett esetekben a tünetek és a lokalizáció részben azonosak, ami elősegítette ezt a tanulságos jelentésmódosulást).

IRODALOM

1. *Bauer, Veit, Harold*: Das Antonius-Feuer in Kunst und Medizin. Berlin, Springer Verlag, 1973. – 2. *Bálint S.*: Ünnepi kalendárium I–II. Budapest, Szent István Társulat, 1977. – 3. *Fincham, R. W. et al.*: Bilateral focal cortical atrophy and chronic ergotamine abuse. *Neurology* 35, 720–722 (1985). – 4. *Grynaeus T.*: Nil nocere! Medicinalis ergometrin intoxicatio: „Szent Antal tüze” napjainkban. *Orv. Hetil.* 122, 2849–2850 (1981). – 5. *Grynaeus T.*: Heilkundige des Antoniusfeuers in Ungarn. *Curare Sdbd* 5, 61–70 (1986). – 6. *Grynaeus T.*: Remete Szent Antal a hazai képzőművészetben. *Ars Hungarica* 25, 181–190 (1997). – 7. *Köszeghy E.*: Die Denkmäler der Antoniter in Drautz (Zips). *Kesmark, Mitteil der Zipser Hist Gesellsch* (1930). – 8. *Mischlewski, A.*: Grundzüge der Geschichte des Antoniterordens bis zum Ausgang des 15. Jahrhunderts. Köln-Wien, Böhlau Verlag, 1976. – 9. *Venter C. P., Joubert, P. M.*: Severe peripheral ischaemia during concomitant use of beta blockers and ergot alkaloids. *Brit. Med. J.* 289, 288–289 (1984).

T. Grynaeus: Centuries of the Hungarian medicinal practice. Part VII. An example of the medieval healthcare: St. Anthony's fire and the Antonite order.